

Віталій МАНЗУРЕНКО

ДЕЯКІ ФАКТИ З ІСТОРІЇ ЗАСНУВАННЯ ТА ВПРОВАДЖЕННЯ БОЙОВИХ НАГОРОД УПА

Час заснування та впровадження бойових нагород УПА припав на дуже тяжкий та буремний період в історії національно-визвольних змагань України ХХ ст. З моменту встановлення нагород наказом Головної Команди УПА ч. 3/44 від 27 січня 1944 р. та їх затвердження Українською Головною Визвольною Радою – органом політичного керування збройною боротьбою УПА – і до подання проектів відзнак відомого повстанського митця Ніла Хасевича у квітні 1950 р. минуло понад шість років. І тільки 1951 р. відзнаки за цими проектами були виготовлені за кордоном та стали надходити до повстанців в Україну для подальшого вручення нагородженим¹.

Практично вже від самого початку існування бойових нагород УПА стали виникати питання і щодо їхнього вигляду, і щодо кількості нагороджених ними. Чому безпосередньо при встановленні нагород не було зроблено їхнього детального опису та затверджено статут (правильник), – лишається тільки здогадуватися. Ми можемо припустити, що керівництво УГВР не приділило належної уваги цьому питанню або ж відповідні документи все-таки існують у ще закритих архівах – не досліджені до цього часу.

З огляду ж на те, що немає детального опису бойових нагород УПА, затвердженого УГВР, сьогодні в колі дослідників та колекціонерів української фалеристики виникають суперечки стосовно кількості зірок на стяжці Золотого хреста бойової заслуги 1-го та 2-го класів і кількості пасків на стяжці Золотого хреста заслуг 1-го та 2-го класів. На нашу думку, це викликано зображенням різної кількості зірок на стяжці Золотого хреста бойової заслуги 1-го класу та різної кількості пасків на стяжці Золотого хреста заслуг 1-го класу на деяких фотографіях, що були опубліковані в різний час та в різних джерелах. Ми спробуємо докладно дослідити та встановити, як і чому виникли такі розбіжності.

Переглянувши наказ Головної команди УПА ч. 3/44 від 27 січня 1944 р.² (фото 1), можна стверджувати, що в ньому йдеться тільки про

¹ Манзуренко В. *Нагороди УПА // Армія безсмертних.* – Львів, 2002. – С. 53–67.

² *ДА СБ України – Ф. 13. – Спр. 376 – Т. 60. – С. 226–228.*

228

звернути своєму зверхникові.

IV. Військові степені Полягам на Полі Слави.

Всіх воєнків УПА, що виконували певні функційні старшинства полягли на Полі Слави, представити до іменування. При подаванні внесків слід придержуватися таких норм для подинкових функцій:

1. Для ройового - вістун, старший вістун, булавний;
2. для четового - булавний, старший булавний, хорунжий;
3. для сотенного - хорунжий, поручник;
4. для курінного - поручник, сотник;
5. для к-ра вагону - сотник, майор.

V. Хрест Заслуги та Хрест Воєнної Заслуги Полягам на Полі Слави.

1. Всіх воєнків УПА та цивільних осіб, що за життя положили для розвитку Українських Збройних Сил особливі заслуги, представити до відзначення Хрестом Заслуги.

2. Всіх воєнків УПА, що виконували свої обов'язки в значенні в бою особливим воєнним чином і знайшли смерть на Полі Слави, представити до відзначення Хрестом Воєнної Заслуги.

При внесках під точ. 1 і 2 треба подати точний опис заслуги, умовина та свідків.

В. Гудаливський
/-/О. Державиніс
в.о. Шеф ГВБ

Т. Купривка
/-/Т. Купривка
в.о. Гол. К-р УПА

Роздільник: УПА Захід	1 примірник
УПА Північ	1 -"
УПА Південь	1 -"
<u>ГВБ/Арх.</u>	<u>2 примірники</u>
Разом	5 примірників.

запровадження в УПА військових відзначень – наведено повну назву нагороди та приписи щодо її надання. Опису ж самої нагороди в наказі не було тому, що на той час, напевно, ще не існувало жодних проектів. Судячи з підпису шефа штабу УПА генерала Дмитра Грицяя – «О. Перебийноса» на наказі можна зробити припущення, що він безпосередньо причетний до складення документа. Дмитро Грицай був «покликаний до військової служби в польській армії, де закінчив з відзначенням польську старшинську школу»³. Отже йому були відомі тенденції світової, зокрема польської, фалеристики, яка в своєму переліку державних нагород має Золотий, Срібний та Бронзовий хрести заслуг⁴.

Також цей наказ підписав Головний командир УПА Роман Шухевич – «Т. Чупринка», який теж був «покликаний до польського війська, навчався в старшинській школі, з якої його як політично підозрілого було усунено»⁵. Отже не виключено, що і йому були відомі основи світової фалеристики.

Ситуація, що склалася після заснування бойових нагород, не могла існувати надто довго. Маючи наказ про встановлення й призначення військових відзначень, командири УПА різних рівнів починають самі та з допомогою самотутніх митців розробляти проекти бойових нагород.

Серед нещодавно виявлених у Державному архіві Служби безпеки України⁶ документів, які стосуються цієї теми, знайдено лист «Вирового» (сотника М. Дужого, секретаря Президії УГВР) від 15 лютого 1945 р. до «Вереса» (ймовірно, що це крайовий референт пропаганди Я. Дудар) з проханням «випрацювати» проекти знаків нагород УПА. Із листа видно, що справа з розробкою проектів залишалась під постійним контролем Командування УПА. Зважмо ще й на ту особливість, що в умовах підпілля і бойових дій як такого оголошення конкурсу на проекти відзнак не було, принаймні в листі про це нічого не сказано. Пропозиції щодо проектів відзнак постійно надходили від повстанців з їхньої власної ініціативи і, на нашу думку, їх було значно більше, ніж десять згаданих у листі. Разом із цим листом їх було надіслано «Вересові» з припискою, що «проекти назагал незадовільні». Це зауваження було слушне, – у час, коли створювали проекти, кожний з авторів, не маючи відповідної фахової підготовки, не говорячи вже про елементарні мистецькі знаряддя, працював лише

³ Мірчук П. *Українська Повстанська Армія. 1942–1952.* – Мюнхен, 1953. – С. 258.

⁴ Манзуренко В. *Польський орден «Хрест Заслуг. 1923-39 // Однострій. № 7.* – 2002. С. 25–32.

⁵ Мірчук П. *Українська Повстанська Армія. 1942–1952.* – Мюнхен, 1953. – С. 256.

⁶ ДА СБ України – Ф.13. – Спр. 376 – Т. 47. – С. 1.

на ентузіазмі – за власним розумінням і баченням. На жаль, серед знайдених в архіві документів не виявлено ні самих проектів нагород, ні їхнього опису.

Перший, хто безпосередньо був причетний до створення бойових нагород УПА і спробував їх описати, – це відомий український митець Ніл Хасевич. У своєму «Поясненні до проектів орденів, медалів і відзнак» він зробив напроцуд професійний і детальний опис. Є в ньому і відповідь на питання, скільки має бути зірок-ромбів на ордені певного класу. У поясненні до проектів він зазначає, що «зірки-ромбіки на стяжці означають клас ордену»⁷. Отже, автор проектів при розробці концепції нагородної системи УПА наголосив на залежності кількості зірок на стяжці від класу ордену, тобто першому класу відповідає одна зірка, другому – дві, третьому – три. Так само мала залежати й кількість пасків від класу ордену. Ця раціональна послідовність відповідала чинним на той час європейським нагородним системам.

Ніл Хасевич передбачив й інший варіант. «На стяжці замість зірок краще дати для обозначення класу вузькі металеві смужки, так, як показано в другому проекті. Смужки належало б давати: для бронзового хреста – бронзову, для срібного – срібну, або бронзову і срібну, для золотого – золоту, або бронзову, срібну і золоту»⁸.

Згідно з «Поясненням до проектів орденів, медалів і відзнак», у квітні 1950 р. на розгляд до УГВР Ніл Хасевич направив 16 проектів нагород, виготовлених у 3-х примірниках. На жаль, у книжці «Графіка в бункерах» (Філадельфія, 1952), присвяченій його творчості, було надруковано тільки 7 проектів⁹. Як виглядали інші 9 проектів нагород, залишається тільки здогадуватись. У цій же книжці зазначено, що повний текст листа Ніла Хасевича до ГК УПА зберігається в архівах ЗП УГВР¹⁰. Про місце зберігання самих проектів бойових нагород УПА нічого не сказано.

Найперше зображення бойових нагород УПА знаходимо в книжці П. Мірчука «Українська Повстанська Армія. 1942–1952»¹¹ (Мюнхен, 1953; фото 2). Тут ми чітко бачимо Золотий хрест бойової заслуги 1-го класу з однією зіркою-ромбом, а Золотий хрест заслуг 1-го класу – з одним паском, судячи з яскравого кольору на світлині – золотим. Також тут вперше подано зображення медалі «За боротьбу в особливо важких умовах». Отже, найперше фотографічне зображення бойових

⁷ *Графіка в бункерах УПА. – Філадельфія, 1952. – С. 15.*

⁸ *Там само.*

⁹ *Там само. – С. 67, 69.*

¹⁰ *Там само. – С. 15.*

¹¹ *Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942–1952. – Мюнхен, 1953. – С. 278–279, 281.*

Фото 2. Найперше фотографічне зображення Золотого хреста бойової заслуги 1-го класу з однією зіркою-ромбом та Золотого хреста заслуг 1-го класу з одним паском

нагород УПА вищих класів відповідає поясненню до проектів Ніла Хасевича. З цього можна зробити висновок, що першу партію бойових нагород було виконано відповідно до принципу Ніла Хасевича: кількість зірок-ромбів та пасків відповідає класові ордена.

Наступне зображення бойових нагород УПА знаходимо на світлині комплекту нагород, вилучених після арешту (23 травня 1954 р.) керівника підпілля Головного командира УПА Василя Кука – «Леміша» в одній з його криївок¹² (фото 3). Тут бачимо Золотий хрест бойової заслуги 1-го класу з однією зіркою-ромбом, а Золотий хрест заслуг 1-го класу – з одним паском. Отже і це фотографічне зображення бойових нагород УПА вищих класів, зроблене практично в один час із попереднім (1953–1954 рр.), теж відповідає поясненню до проектів Ніла Хасевича.

У 1983 р. в газеті «Мета» відомий дослідник української фалеристики в діаспорі О. Корчак-Городиський (Чикаго, США) у статті

¹² Манзуренко В. Нагороди УПА // Армія безсмертних. – Львів, 2002. – С. 64.

Фото 3. Комплект нагород УПА, вилучений у керівника підпілля
Головного командира УПА Василя Кука – «Леміша»

«Ордени, медалі й відзначення»¹³ подав дві світлини під назвою «Упівські відзначення», де зірки-ромби на стрічках теж відповідають поясненню Ніла Хасевича.

Децю пізніше 1987 р. О. Корчак-Городиський у журналі «Вісті комбатанта» надрукував статтю «Боеві відзнаки УГВР»¹⁴. У ній він вказав, що Хрест бойової заслуги існує в «4-ох класах [...] і тільки кольори металу вказують на ступінь відзначення»¹⁵, не згадуючи жодним словом про зірки-ромби на стрічках. Такої самої помилки

¹³ Корчак-Городиський О. Ордені, медалі й відзначення // *Мета*. – 1983 – Ч. 11 (212). – С. 4–5.

¹⁴ Корчак-Городиський О. Боеві відзнаки УГВР // *Вісті комбатанта*. – 1987 – Ч. 1 (147). – С. 31–36.

¹⁵ Там само. – С. 33.

автор статті припустився і щодо Хреста заслуги. Він пише: «[...] існує 4 ступені-класи і, як в попередньому відзначенні, кольори металу визначають ступінь»¹⁶. Згадка про паски на стрічці цієї нагороди теж відсутня. Твердження, що колір металу визначає клас нагороди, відповідає дійсності, тобто нагорода жовтого кольору – Золотий хрест, білого – Срібний, бронзового – Бронзовий. У цьому випадку виникає запитання, що мав на увазі автор статті, згадуючи про «4 ступені-класи». Адже, згідно з наказом Головної команди УПА ч. 3/44 від 27 січня 1944 р., Золотих хрестів бойової заслуги було п'ять класів, а Хрестів заслуги – три класи.

Фото 4. Кольорова вкладка до 9-го тому «Літопису УПА»

На нашу думку, помилка з'явилась і почала масово ширитися через появу зображення бойових нагород УПА на кольоровій вкладці до 9-го тому «Літопису УПА», виданого 1982 р. (Торонто, Канада). Тут ми вже бачимо (фото 4), що Золотий хрест бойової заслуги 1-го класу чомусь має на стяжці дві зірки-ромби, хоча Золотий хрест заслуг 1-го класу зображений правильно – з одним паском. Як згадує

¹⁶ Корчак-Городиський О. Боеві відзнаки УГВР // Вісті комбатанта. – 1987 – Ч. 1 (147). – С. 34.

відповідальний редактор «Літопису УПА» професор Петро Потічний: «Кольорові вкладки про відзначення УПА йшли з 9-им томом Літопису. Тоді вони і були надруковані. Знімки роблені з колекції, яка була в покійного вже Миколи Лебеда. Він якраз і займався виготовленням цих відзначень, які були зроблені в Німеччині і звідти переслані в Україну. Там подано відзначення згідно з наказом УГВР. Фото було роблено в Нью-Йорку, тоді ще в корпорації “Пролог”» для Літопису¹⁷. Твердження, що тут «подано відзначення згідно з наказом УГВР» відповідає суті самого наказу ч. 3/44 від 27.01.1944 р., тільки при фотографуванні було допущено одну помилку: на стяжці Золотого хреста бойової заслуги 1-го класу розміщено дві зірки-ромби.

Про цю подію згадує також відомий дослідник повстанського руху Петро Содоль (Нью-Йорк, США): «Розклад нагород і відзнак УПА для фотографування зробив Микола Лебідь, який ці речі тримав під ключем в своїй кімнаті в “Пролозі”. Фото зроблено, мабуть, в 1984 році. Хрести і медалі УПА виготовлені у містечку Шробенхаусен (приблизно 75 км на північ від Мюнхена) в Баварії»¹⁸.

Можливо, прикра помилка була допущена при транспортуванні Золотого хреста бойової заслуги 1-го класу, що належав Миколі Лебедеві, або при виготовленні другої партії нагород.

Наступне кольорове зображення бойових нагород УПА знаходимо в каталозі українських військових відзнак, який склав український дослідник та колекціонер Ярослав Семотюк (Торонто, Канада) 1991 р.¹⁹. У ньому, крім Золотого хреста бойової заслуги 1-го класу з двома зірками-ромбами (фото 5), помилково зображено Золотий Хрест Заслуг 1-го класу – з двома пасками (фото 6).

На запитання, як закралася ця помилка до каталога, Ярослав Семотюк відповів: «Щодо упівських хрестів першої і другої кляси з однією чи двома зірками, то логічно друга кляса повинна б була мати дві зірки. Де зайшла ця помилка не знаю. В моїй книжці репродукції з оригінальних хрестів від п. О. Корчак-Городиського»²⁰.

Отже, дослідник української фалеристики в діаспорі О. Корчак-Городиський (Чикаго, США) подав у газеті «Мета» (1983) дві світлини під назвою «Упівські відзначення», на яких зірки-ромби на стяжках відповідають класу нагороди. Не виключено, що з часом він переставив

¹⁷ Потічний П. З приватного листа до автора. Торонто. 10.11.2005 р.

¹⁸ Содоль П. З приватного листа до автора. Нью-Йорк. 08.11.2005 р.

¹⁹ Семотюк Я. Українські військові нагороди. – Торонто, 1991. – С. 31–33. У каталозі вперше були представлені в кольоровому зображенні, описані та систематизовані бойові нагороди УПА. Друге доповнене видання цього каталога українською та англійською мовами вийшло в Торонто 2004 р.

²⁰ Семотюк Я. З приватного листа до автора. Торонто. 04.11.2005 р.

стрічки Золотих хрестів бойової заслуги 1-го та 2-го класів – опираючись на зображення бойових нагород УПА на кольоровій вкладці до 9-го тому «Літопису УПА» (1982). Ми допускаємо, що ця помилка могла статися на зламі 1982–1983 рр.

Далі ця помилка була повторена в першому в Україні ґрунтовному три-томному фалеристичному дослідженні «Нагороди України» (Київ, 1996). Тут вказано, що «знаки вищого класу того самого ступеня різнилися як кольоровим вирішенням, так і кількістю чотирикутних зірок на стрічці. Наприклад, знак Золотого хреста бойової заслуги 1-го класу від знаку Хреста 2-го класу відрізнявся тим, що поле хреста і ромба залите відповідно червоною та синьою емаллю, а крім того, наявністю двох золотих зірок на колодці. На стрічці Срібного хреста бойової заслуги 1-го класу розташовувалось дві срібні зірочки, а на стрічці 2-го класу – одна. Золотий хрест заслуги 1-го класу мав у центрі хреста золотий тризуб на синьому тлі та подвійний

Фото 5. Хрести бойової заслуги УПА. Золотий хрест бойової заслуги 1-го класу помилково зображений з двома зірками-ромбами (перший зліва)

Фото 6. Хрести заслуги УПА. Золотий хрест заслуг 1-го класу помилково зображений з двома пасками (перший зліва)

хрестом. Золотий хрест заслуги 1-го класу мав у центрі хреста золотий тризуб на синьому тлі та подвійний

золотий металевий пасок на колодці, а знак 2-го класу був без емалей, а на колодці – один золотий пасок»²¹.

17 липня 2004 р. у Львові під час конференції, присвяченої 60-річчю УГВР, демонстрували бойові нагороди УПА, які походили з архіву віце-президента УГВР о. І. Гриньоха. Серед них були два Золоті хрести бойової заслуги 1-го класу з однією зіркою-ромбом. Цей діяч ЗП УГВР мав безпосередній стосунок до виготовлення нагород УПА 1951 р. в Німеччині. Йому вдалося замовити хрести УПА одній з приватних німецьких майстерень²². Тому можна стверджувати, що ці Золоті хрести бойової заслуги 1-го класу з однією зіркою-ромбом мають первинний вигляд.

«Десь в архівах Закордонного Представництва УГВР в Мюнхені мусить знаходитися документація виготовлення цих Хрестів, тобто проекти, контракт з фірмою виготовлення і т.д... І аж тоді маючи доступ до цих матеріалів можна з цілковитою певністю ствердити правдивість розположення ромбів, чи їхню помилку»²³, – висловлює свою думку Ярослав Семотюк. Віднайдення цих документів у майбутньому має поставити всі крапки над «і» у вивченні цього питання.

---

²¹ Табачник Д. *Нагороди України*. – Київ, 1996. – Т. 1. – С. 169.

²² Музичук С. *Нагороди УПА // Рукопис статті з приватного архіву автора*.

²³ Семотюк Я. *З приватного листа до автора*. Торонто. 06.11.2005 р.